

УДК 811.161.2'373.233:[811.161.2'276.6:355.1]"1900/1925"(045)
DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2026.356357>

Лариса Голіченко*

НОМЕН КОЗАК У СИСТЕМІ МІЛІТАРНОЇ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ ст.

У статті розглянуто семантичний ресурс лексеми *козак* та похідних у системі мілітарної лексики української мови першої чверті ХХ ст. Матеріалом дослідження слугувала періодика названого часового зрізу, яка виходила в Україні, а також за її межами. Уживання лексеми *козак* в українському війську зумовлено передусім ідеологічними чинниками, прагненням зберегти давні національні традиції. Джерела досліджуваного періоду свідчать, що ця лексема уживалася як загальна назва воїна, була офіційною назвою воїна армії УНР, позначала початковий військовий ранг. Лексема *козак* стала твірною для появи юкстапозитів: *козак-стрілець*, *товариш-козак*, *козак-українець*, *козак-хлібороб*, *козак-нащадок*.

Уживання слова *козак* як назви воїна підтримано також похідними цього номена в назвах українських військових формувань атрибутивами *козачий* і *козацький*. Актуалізації сприяло функціонування лексем *козак* і *козацький* як власних назв періодичних видань першого двадцятиліття минулого століття.

Прикметною ознакою є вживання номенів *козак* і *козацтво* з уточненнями *українці*, *український*, що зумовлено приходом до національних військових формувань вояків із російської армії, які до появи УНР воювали на різних фронтах.

Побутування лексеми *козак* і похідних не було обмежено військовим дискурсом: вони засвідчені в постфольклорних текстах, витворених у ту добу. У текстах досліджуваного періоду слова *козак*, *козацтво* функціонують як історизми, дописувачі різних видань проводили просвітницьку роботу і поміщали матеріал про давніх козаків, аби посилити у воїнів усвідомлення історичної тяглості і продовження давніх українських традицій.

Ключові слова: мілітарна лексика, військова лексика, лексема *козак*, історія української мови, українська мова першої чверті ХХ ст., назви воїнів, історизми, актуалізація лексеми, військовий дискурс.

Holichenko Larysa. The nomen 'cossack' in the system of military lexicon of Ukrainian of the first quarter of the 20th c.

The article focuses on the semantic resource of the lexeme 'cossack' and its derivatives in the system of military vocabulary of Ukrainian of the first quarter of the 20th century. The research material is periodicals of the mentioned period, which were published in Ukraine and abroad.

The use of the lexeme 'cossack' in the Ukrainian army is primarily due to ideological factors, the desire to save ancient national traditions.

The sources of research period indicate that this lexeme was used as a general name of a warrior and the official name of a soldier of the Army of the Ukrainian People's Republic. Also, it denoted the initial military rank. The lexeme 'cossack' became the basis for the forming of juxtaposed words: *Cossack-shooter*, *friend-Cossack*, *Cossack-Ukrainian*, *Cossack-farmer*, *Cossack-descendant*.

The use of the word 'cossack' as a name of a warrior was supported by derivatives of this nomen in the names of Ukrainian military formations and the attribute *cossack*. The actualization was facilitated by the functioning of the lexeme 'cossack' as a proper name of periodicals of the first two decades of the last century.

A notable feature is the use of the nomens 'cossack' and 'cossacks' with the clarifications 'Ukrainian', 'Ukrainians'. Such clarifications are due to the fact that before the formation of the Ukrainian People's Republic the soldiers from the Russian army who fought on various fronts were recruited into the national military formations.

The existence of the lexeme 'cossack' and its derivatives was not limited to military discourse: they were recorded in post-folklore texts of the mentioned period.

In the texts of the studied period, the words 'cossack' and 'cossacks' are used as historicisms; authors of different publications conducted educational work and included material about ancient Cossacks to strengthen the soldiers' awareness of historical origin and the continuation of ancient Ukrainian traditions.

Keywords: military vocabulary, the lexeme 'cossack', history of the Ukrainian language, Ukrainian of the first quarter of the 20th century, names of warriors, historicisms, actualization of a lexeme, military discourse.

Серед філологічних праць є низка публікацій, у яких науковці досліджують етимологію слова *козак*, літературний образ козака або ж мовні засоби його творення. Г. Халимоненко наводить міркування про походження лексеми *козак*, подає приклади його уживання в писемних пам'ятках різних жанрів і національних літератур, у словниках (Халимоненко, 1993, с. 108–110).

І. Синиця зауважує, що «слово *козак* належить до арсеналу тих лексем, які в сучасній мові є своєрідними словами-символами, етнопсихологемами, оскільки репрезентують етноспецифіку мовного корпусу. Дослідниця наголошує, що «в художніх творах значення слова *козак* трансформується в образ-символ. Він допомагає оцінювати окремі культурні процеси, відображені у мові як національні феномени» (Синиця). Г. Токмань аналізує архетипний образ козака в поезії Івана Світличного, який «утверджує національну ідентичність, історичну правду, непроминальність духовних цінностей» (Токмань, 2021, с. 212).

* Лариса Голіченко, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри українського ділового мовлення, Національна академія Служби безпеки України (Київ, Україна); e-mail: golichenko_15@ukr.net.

Польська лінгвістка Д. Лавринів (Daria Ławnyrow) у статті аналізує мовні засоби зображення козака в польському, українському та російському фольклорі та в історичних піснях. Вербалізований образ козака конотує такі позитивні риси, як мужність, молодість, слава, лицарство та любов до свободи (Ławnyrow, 2022, с. 351). Я. Мельник розкриває лексико-семантичну структуру слова *kozak* у романі Г. Сенкевича «*Ogniem i mieczem*», а також у польській та українській лексикографії, аналізує конотативне наповнення лексеми в польській мові (Мельник, 2023, с. 54). М. Брацка описала «стратегії збереження пам'яті про спільного героя польського та українського народів – козака – ключову постать у творчості польських та українських романтиків. Для досягнення цієї мети використано поняття мнемотопоса, адже безсумнівно, що козак, реалізуючи античний і пізніший топос юнака, лицаря, стає постаттю, яка постійно з'являється в пам'яті наступних поколінь. Топос кодує спільні місця в колективній пам'яті, у культурній пам'яті, створюючи мнемотопоси» (Брацка, 2024, с. 27). М. Остапенко вивчав особливості вживання лексем *козак* і *гетьман* та їхніх дериватів у спогадах Зенона Стефаніва про період гетьманату (Остапенко, 2025).

Наведений перелік наукових студій є свідченням постійного зацікавлення філологів специфікою функціонування слова *козак* та його виражальним потенціалом.

Мета публікації – проаналізувати семантичний ресурс лексеми *козак* у структурі мілітарної лексики української мови першої чверті ХХ ст.

Матеріалом дослідження слугували періодика названого часового зрізу, яка виходила Україні, а також за її межами.

Виклад основного матеріалу дослідження. У системі мілітарної лексики досліджуваного періоду особне місце займає лексема *козак*. Її вживання зумовлено передусім ідеологічними чинниками, прагненням зберегти давні українські традиції. Про це зауважують сучасні дослідники, зокрема Д. Задунайський. Науковець вивчав питання про роль українських військових традицій у воєнному мистецтві армії УНР за спогадами генерала Всеволода Петріва, який свого часу констатував: «Найбільш помітним і важливим стало використання давніх традицій у роботі з особовим складом і проведенням комплексу дій, що належать до морально-психологічного забезпечення підрозділів». Д. Задунайський стверджує, що найбільше елементів, про які йшлося у працях В. Петріва, були «пов'язані з військовою термінологією (особливо застосування рангово-посадової системи), коли усі рядові називались козаками, що зокрема було не тільки виявом настроїв суспільства, але зумовлено офіційно затвердженими термінами» (Задунайський, 2023, с. 354).

У періодиці 20-х років є чимало свідчень, у яких дописувачі акцентували на необхідності продовжити давні козацькі звичаї в українському війську. Процитуємо найбільш виразні, на нашу думку, фрагменти: «В усіх згаданих пам'ятках літературних козак, для українського народу синонім слова вояк, все виступає, як улюблений герой, найкращий син народу, з усіма тими рисами типичними, що властиві воякові-громадянинові, свідомому свого обов'язку високого перед батьківщиною» (Табор, 1924, ч. 10, с. 184); «Ідеали Запорізького війська вільної козацької держави, а власне: прагнення до правди й честі, суворе дотримання лицарських традицій та козацьких звичаїв, погордження улесливостю та багатством, пошана до досвідчених та хоробрих, безумовний послух начальникам, сувора дисципліна мусять бути ідеалами й нашого сучасного війська» (Табор, 1929, ч. 10, с. 11). У газетних статтях постійно наголошують, що українська армія формує національні ідеї. Найбільш виразно висловлює таку думку Павло Скоропадський у тексті Універсалу, яку повторюють і в інших публікаціях: «Відновлення козацтва має своєю метою відродження славетного минулого України і забезпечення державності рідного краю» (Державний вістник, 1918, № 59); «Згідно Універсалу Нашому, від 16 жовтня ц. р. об'являємо, що Ми стали на чолі відбудовання національно-історичної традиції славетного минулого України і Запорозького Війська. Гетьман Всєї України та Військ Козацьких Павло Скоропадський» (Армія, 1918, ч. 4); «Козацтво. Універсалом пана Гетьмана на Вкраїні відбудовується Козацтво – цей свідок колишньої великої слави її синів. Сотні років боролись Українці за свою землю та віру та за свій козацький побут» (Армія, 1918, ч. 9).

Дотичною до теми цієї статті є публікація історика І. Жакової «Козацький образ в українському війську ХІХ – ХХІ ст.». Авторка висвітлює «поширення козацького ідеалу в українських збройних формуваннях у Наполеонівських війнах, в роки визвольних змагань початку ХХ ст., Другої Світової війни і у сучасних збройних силах України» (Жакова, 2021, с. 40). У висновку І. Жакова зауважує, що пам'ять про козацтво відіграє важливу роль у свідомості українців, «образ козака-оборонця своєї землі найбільше відгукнувся серед захисників держави та борців за її незалежність. В обох частинах розділеної тоді України відродження національного війська нероздільно пов'язане із пам'яттю про героїчну боротьбу запорожців із ворогами своєї землі. Спільним для воїнів понад двох століть є

використання козацької символіки, імен запорозьких керманічів у назвах військових формувань, системі звань та організаційній структурі війська (Жакова, 2021, с. 47–48).

Суголосними є роздуми про мову національного війська, які висловлює польська дослідниця П. Фалішевська (Paulina Faliszewska) (Faliszewska, 2018, с. 32–48). Авторка наводить чимало міркувань, у яких науковці обстоювали необхідність «відновлення польського духу військовій мові, а отже, і військовій лексиці», «віддати пріоритет тому, що має за собою кілька століть розвитку», що тісно пов'язано з історією та має невід'ємну емоційну цінність, що важливо з точки зору історичної пам'яті та військового духу».

Утвердженню «національного духу» української армії в часи формування незалежної української держави сприяло вживання лексеми *козак* як загальної назви українського воїна: «Для пояснення непорозуміння; виникаючих при прийомі **козаків** на поверхстрокову службу, Військовий Міністр наказав: 1) Всім **козакам**, поступаючим на поверхстрокову службу в армію Української Держави і уже бувшим на поверхстроковій службі в бувшій Російській армії, залічувати в загальний строк такої на вистугу підвищення платні, одноразових допомог і пенсій їх бувшу поверхстрокову службу» (Армія, 1918, ч. 2); «На нашу думку, **козак** є оборонець правди й честі своєї нації та борець за свободу своєї Батьківщини» (Табора, 1929, ч. 10, с. 10). Узагальнене значення лексеми *козак* увиразнено в контексті з конкретним найменуванням, у наведеній ілюстрації її вжито перед спеціальною назвою воїна сірожупанник: «В неділю 6 квітня відбулись похорони козака 2 полку сірожупанників Василя Ярмолюка, забитого в бою з ляхами ... під Переспою» (Вістки сірих, 1919, № 5).

Джерела досліджуваного періоду свідчать, що ця лексема була офіційною назвою воїна армії УНР, на що вказує уживання у словосполученні *дієва армія*: «Учні юнацьких шкіл забезпечуються Укр. Нар. Респ. грошима і всім иншим утриманням нарівні з **козаками дієвої армії**. Командіри частин посилайте найкращих, найхоробріших освічених козаків до школи. Селяне надсилайте своїх гарних синів, тоді земля і воля будуть наші» (Вільна Україна, 1919, ч. 15); «Дорогу неслухняним самовільникам заступили козаки 1-го козачого їм. Богдана Хмельницького полку, умовляючи їх не чинити гвалту, але тих умовляння юрба не послухала і почала стріляти в повітря, загрожуючи стріляти і в козаків полку» (Вісник генерального секретаріату, 1918, № 2). На позначення воїнів засвідчено збірний іменник *козацтво*: «Якою ж повинна бути армія, **козацтво** наше, щоб нікому, охочому до авантур, не кортіло виявити свої до них, до сих шкодливих спроб, здібности?» (Козак, 1919, № 4); «Наказую Командірам Окремих частин під особисту відповідальність, як найшвидче вжити рішучих заходів до заснування культурно-просвітних гуртків (полкових «Просвіт») на чолі із старшинами притягаючи до праці **національно-свідоме і державно-мисляче козацтво** і пильно стежити за тим, аби праця цих «Просвіт» провадилась, як найширше і найбільш інтенсивно» (Бюллетень, 1918, № 10).

Уживання лексеми *козак* на позначення початкового військового рангу вказує атрибутів *рядовий*: «Кожен українець військовий, хто б він не був чи **рядовий козак** чи старшина повинен скрізь поводитися, як це личить славному представнику Вільного Українського війська» (Рідний курінь, 1917, ч. 7); «Старшин мало, часто призначають **рядових козаків** за старшин» (Вільна думка, 1917, № 6). Вищим військовим чином козака був старшина: «Старшина є той же козак в його національно-політичних завданнях. Старшина це всебічно військово-підготовлений, освічений, старший, досвідчений, хоробрий вояк, що є керовником та вихователем підлеглих йому козаків. Ознакою старшинського звання є ранга і функції, які воякові надає законний Уряд. Молодший старшина несе в порівнанні з козаком подвійну, а старший ще значно більшу відповідальність перед Урядом своєї нації за поступовання своїх підлеглих» (Табора, 1929, ч. 10, с. 11). Номені *козак* і *старшина* як назви воїнів засвідчено у зверненні головного отамана С. Петлюри: Вам, **Козаки** й **Старшини**, як вірним синам цього народу, наказую негайно заарештувати Оскілка і його штаб і тим зразу припинити його злочинну роботу та уникнути даремного пролиття братської крові, бо безпощадно буду карати всіх зрадників свого народу» (Вістки сірих, 1919, № 11). Цю назву документують й інші друковані видання: «**Товариші-козаки** Української Народної Армії! Вже третій місяць як Ви героїчно захищаете Рідний Край від Польщі і Московщини, бороните Українську Народню Республіку від польських панів і московських розбишак большевиків і їхніх наймитів – китайців і латишів» (Дзвін, 1919, № 2).

Лексема *козак* ставала твірною для появи юкстапозитів: *козак-стрілець*, *товариш-козак*, *козак-українець*, *козак-нащадок*: «**Козаки-стрільці**. Бережіть набої і пістони! Збирайте гільзи і стакани і одсилайте їх до Штабу!» (Дзвін, 1919, № 4); «**Козаки, стрільці!** Покажіть тим всім, що упали на душі, що не вмерла України козацька слава. Використайте цю хвилю, проженіть ворога з рідної землі, а ти бідний народе ставай до борби з нами за славу і свободу України» (Козацький голос, 1919, ч. 18); «**Товариші-козаки!** Усіх щирих українських громадян козаків і старшин редакція просить **доконечно присилати з фронту дописи, а особливо згадки про убитих і тяжко ранених товаришів-козаків і звідки**

вони. Крім цього всяка думка, всяке слово козацьке має велике значіння для редакції» (Козак. Вісник, 1919, № 4); «Делегат Левицький вітає Головнокомандуючого від **козаків-українців**» (Військовий вісник, 1919, вип. 1); «Вас же **козаки-нащадки** славних лицарів-запорожців ми закликаємо з честю носити даровані Нами козацькі жупани» (Державний вісник, 1918, № 59).

Номен-комполит зі структурним елементом *козак* позначає і цивільну особу, що може бути зумовлено мілітаризацією суспільної свідомості в часи війни. У наведеній цитаті гетьман П. Скоропадський козаками називає хліборобів: «**Козаки-хлібороби**, щиро вітаю вас і певен що ви ...виявите державний розум...Спасибі вам козаки-хлібороби за ваш прийом... Вам же **козаки-хлібороби** од всього серця “Слава”» (Армія, 1918, № 4).

Прикметною рисою є вживання номена *козак* і *козацтво* з лексемою *українці*, *український*. Такі уточнення зумовлені тим, що до національних військових формувань забирали вояків із рядів російської армії, яка воювала на різних фронтах до появи УНР: «**Козаки-українці!** Хай живе вільна демократична Українська республіка...» (Козацька думка, 1917, № 3); «14 травня с. р. в Києві виражали першого ешелона числом 1198 **козаків-українців** на фронт» (Вісник генкомітету, 1917, вип. 1). У тексті наказу С. Петлюри лексеми *козак* і *вояк* є синонімами та загальними назвами воїнів, які служили в російській армії: «Наказ про увільнення вояків 1900 і 1901 року. Наказую Негайно увільнити від військової служби всіх **козаків** призивів 1900 і 1901 років. Перевозку увільняємих почати з 9 грудня по 18 грудня – призив 1900 рік, а з 18 грудня – 1901 рік. Розпуск **козаків** дієвої армії виконати слідуючим робом: Усіх росіян Південно-Західнього фронту направляти через станції – Житомир, Жлобин..., а українців того ж фронту – через станцію Черкаси – Київ.... Генеральний Секретарь Петлюра» (Вільна думка, 1917, № 6).

Поєднання слова *козак* з атрибутивом *український* надавало пафосності та урочистості: «Поки ще живемо, поки в жилах б'є кров мусім міцно тримати корогов. Ось ті слова, котрі **українське козацтво** написало на своїх побідних знаменах ще від початку першої революції і котрі до сього часу свято хороне в серці своїм. Немає нічого найкращого в життю, як боротися за народну волю...» (Бюллетень, 1918, № 8).

Козаками називали також представників місцевої оборони – залоги: «Гайсин. **Настрій козаків залоги** спокійний... Могилів. **Настрій** війська залоги дуже гарний. Вчора прибули до своїх полків козаки, котрі були післані на агітаційні курси і вже прийняли до жвавої праці серед війська» (Бюлетень філії Інформаційного бюро армії УНР при Х дієвому корпусі, 1919, ч. 2).

Уживання слова *козак* як назви воїна підтримуване похідними цього номена в назвах українських військових формувань атрибутивами *козачий* і *козацький*, наприклад *козачий полк*, *козацьке військо*, *козацька народна армія*: «І зробивши кілька кроків наперед, рапортував генералу Брусилову; потім, делегат Левицький вітає Головнокомандуючого від **козаків-українців**. Генерал Брусилов стиснув руку-делегату Левицькому і поцілував його за щире вітання, а далі взяв у промовця жовто-блакитний прапор звернувся з промовою до **козаків**. В своїй промові генерал Брусилов зазначив, яку велику надію він покладає на **українське козацьке військо** в продовженню війни і оборони Країни від нападу лютого ворога» (Військовий вісник, 1919, вип. 1); «...Коли визволення Батьківщини вимагав повного єднання всіх сил і повного забуття кожним своїх особистих інтересів, коли під проводом свого Головного Отамана **героїчна козацька армія** напружує останні сили, отаман Оскілко з юрбою зрадників, забувши честь і совість, підняв повстання проти законно!» (Дзвін, 1919, № 10); «Його Світлості Ясновельможного Пана Гетьмана Всієї України та **Військ Козацьких по Українському Козацькому Війську**. 6 листопаду 1918 року» (Армія, 1918, № 4); «Дня 1 травня відбулося на Сирецькому полі в Києві українське військо свято “перших квіток”. У святі взяли участь вояки-українці з різних частин кийвської залоги. Тоді то вояки... що були на святі... самочинно себе проголосили Першим Українським Козачим ім. гетьм. Б. Хмельницького полком» (Левицький (Ред.), 1953, с. 361).

Атрибутив *козацький* означував військові номени *сотня*, *полк*: «У кожному селі повинна бути зорганізована **козацька сотня**, повинен бути складений точний список козаків, які записалися до сотні і поданий негайно через курінного отамана в штаб коша Звенигородського **козацького полку**. Кожен сотенний в селі повинен мати півсотенних і десятників для кожного десятка козацтва. Отаман повинен знати точно людей і тримати в сотні порядок» (Вісник ... Звенигородщини, 1918, № 2); входив до словосполучення-назви полку: «Перший Український Військовий З'їзд ухвалюєПершому українському Полкові, який формується в Києві затвердити назву “**Перший Український Козацький імени Богдана Хмельницького полк**”» (Вісник генкомітету, 1917, № 1); «Для створення **Стрілецького Козацького полку** бажано було б, аби краці сини України були від кожного села в ньому записані, до полку записуються козаками ті, хто має не менше 18 років і хто не заплямив себе

негарними ділами перед народом (розбій, крадіжка, мошенство і т. у). Штаб *Звенигородського Стрілецького Козацького полку містиця у м. Звенигородці*» (Вісник ... Звенигородщини, 1918, № 2).

Актуалізації номена сприяло функціонування лексем *козак* і *козацький* у найменуваннях періодичних видань першого двадцятиліття минулого століття: «*Козак. Вісник 16 пішого загону. Безпартійна демократична військова газета. 1919 р. м. Кам'янець-Подільський; Козак: бюлетень. Нова Ушиця, 1919; Козацька думка: вісник Дієвої Армії УНР. Станіславів, 1920*».

Козаків вирізняли як особну частину українського суспільства, виокремлюючи їх з-поміж однорідних назв: «*Грамоти пана гетьмана до козацтва й громадянства українського. Козаки і громадяне!.. полягаючи на вас певен, що ви зрозумієте, якої ваги цей час і міцно станете на охорону ладу і спокою на Україні і Гетьман всієї України Павло Скоропадський*» (Армія, 1918, № 13); «*Звичайно відомих козаків, робітників і селян їм не піймати на цей відомий їм гачок*» (Бюллетень, 1918, № 8).

У текстах досліджуваного періоду слова *козак*, *козацтво* вжито як історизми, дописувачі різних видань проводили просвітницьку роботу і поміщали матеріал про давніх козаків, аби посилити у воїнів усвідомлення історичної тягlosti і продовження давніх українських традицій: «*Козацтво й церковна справа на Україні*» (Козацька думка, 1920, № 11); «*Лицарська честь вимагала од козака бути чесним не тільки в душах і в серці але й на ділі. Діло не повинне було йти в козака всупереч із думкою, бо то вже буде фальш, лицемірря: а наше козацтво ненавиділо се паче всього... Лицарська честь накладала на козака обов'язок так званого братерства. Козаки були, як одна сім'я, як рідні брати. Се особливо шанувалося нашим старим козацтвом; до того се почитувалося, що на знак сього братерства деякі козаки мінялися навіть натільними хрестами... Отаким було наше стародавнє козацтво*» (Козак, 1919, № 4).

Окремим військовим формуванням у часи УНР було *Вільне козацтво*, у назві якого вжито збірну форму іменника *козак*. За даними історичних досліджень, *вільне козацтво* – це «національні добровільні військово-міліцейські формування в Україні та на Кубані 1917–18. Створювалися за територіальним принципом, на традиціях запорозьких козаків, головним чином для охорони правопорядку. До осені 1917 склалися переважно з селян» (Бойко, 2003). Члени цього формування іменували себе *вільними козаками*: «*Звенигородка, Київської губ. Голова об'єднаного засідання старшин вільних козаків і представників від вояків гарнізону телеграфує: «Цілком підтримуємо Центр. Раду; Громада вільного козацтва може закластися в кожному селі, місті незалежно від кількості дворів при кожній громаді... Сими днями вийде з друку ... наказ, який охоплює все життя «Вільного козацтва»*» (Козацька думка, 1917, № 33); «*Телеграма Звенигородського Козацтва до Ц. Р. Вільне Козацтво Звенигородщини щиро вітає своє народне Правительство Центральну Раду і всіх борців за національні ідеали і ришуче заявляє, що і на далі буде боротися зо всіма ворогами Українського народу з якого б боку вони не загрозували йому...*» (Вісник ...Звенигородщини, 1918, № 1). У сучасних текстах є дефініція вільного козацтва з апеляцією до реалій сьогодення: *Вільне козацтво – тероборона української революції* (Армія інформ).

Лексема *козак* та похідні неодноразово вживані в мовленні П. Скоропадського. Крім уже наведених, у тексті Універсалу П. Скоропадський називає себе *гетьманом усієї України та Військ Козацьких*, закликає до створення *козацьких громад*, анонсує створення *Козачої Ради, Великої козачої Ради, Місцевої Козачої Ради* та відновлення *Українського козацтва, Рідного Козацтва* (Державний вісник, 1918, № 59).

Побутування слова *козак* як назви воїна не обмежене військовим дискурсом. Воно засвідчено в постфольклорних текстах, витворених у ту добу. Періодика документує малі жанри: «*А Про козаків наших кажуть!*

– *Ой жаль, мати, жаль – суне хмарою москаль, та на тую хмару маєм свою чару: через гайдамаку прийде їм до ляку, через козаків – не знайде шляхів.*

– *Що москалики, козак пудить вас, як тих собак, простісінько у байрак, а мужик взявсь за дрюк – певне вам тепер каюк!..*

Слава нашим козаченькам – скажемо ми від себе та почекаємо нових приказок. Характерник» (Козак, 1919, № 4).

Мовним свідченням широкого вживання назви *козак* є контексти з оцінними епітетами та порівняннями: «*На схід від Житомиру більшовики не видержали нашої першої контратаки і всі швидко розбіглись. Наші славні козаки, сини Неньки-України, б'ються як леви*» (Вільна Україна, 1919, ч. 3); «*Старшина і козаки! Ви як один стали до боротьби з катями рідного краю, в боротьбі цій були 29 грудня 1918 року*» (Бюллетень, 1919, № 14).

Висновки. Отже, у першій чверті ХХ ст. лексема *козак* та її похідні стали фундаментальною частиною української мілітарної термінології, символізуючи національну ідею та історичну

спадкоємність. У війську УНР назву *козак* використовували як офіційне найменування вояка та нижчий військовий ранг. Слово активно утворювало складні назви (*козак-стрілець, товариш-козак, козак-українець, козак-хлібороб* та ін.), а прикметники *козачий* і *козацький* маркували назви підрозділів і періодичних видань. Важливою особливістю було вживання номенів *козак* і *козацтво* з уточненнями *українці, український*, зумовленими тим, що до національних військових формувань забирали вояків із російської армії, які до появи УНР воювали на різних фронтах. Окрім військової сфери, термін побутовав у постфольклорі, його використовували з просвітницькою метою для підняття бойового духу через звернення до історії.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у вивченні специфіки функціонування номена *козак* і похідних у наступні десятиліття до сучасного періоду для встановлення тягlosti чи перерваности традиції.

ДЖЕРЕЛА

- Армія – Армія: щоденна військово-морська газета. Київ, 1918.
 Армія інформ. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/10/18/vilne-kozaczstvo-teroborona-ukrayinskoyi-revolucyziyi/> (дата запити: 15.01.2026).
 Бюллетень – Бюллетень Штаба Армії Головнокомандуючого Лівобережної України. Полтава, 1918–1919.
 Бюлетень інформбюро – Бюлетень філії Інформаційного бюро армії УНР при Х дієвому корпусі. Бар, 1919.
 Військовий вістник – Військовий вістник: орган Генерального секретарства військових справ Української Народної Республіки. Київ, 1917.
 Вільна Україна – Вільна Україна: безпартійна демократична газета. Рівне, 1919.
 Вільна думка – Вільна думка: вісник Української Військової Ради Південно-Західного фронту. Бердичів, 1917–1918.
 Вісник ... Звенигородщини – Вісник революційного комітету по охороні порядку на Звенигородщині: тимчас. орган. Звенигородка, 1918.
 Вістки сірих – Вістки сірих: видає філія Інформбюро Армії У.Н.Р. при 1-й козацько-стрілецькій (сірій) дивізії. Луцьк, 1919.
 Вістник генкомітету – Вістник Українського військового Генерального комітету. Київ, 1917.
 Вістник генерального секретаріату – Вістник Ради народних міністрів Української Народної Республіки. Київ, 1917–1918.
 Державний вістник – Державний вістник. Київ, 1918.
 Дзвін – Дзвін: щоденник Інформаційного бюро Армії УНР. Радивилів, 1919.
 Козак. Вісник – Козак. Вісник 16 пішого загону: безпартійна демократична військова газета. Кам'янець-Подільський, 1919.
 Козак – Козак: бюлетень. Нова Ушиця, 1919.
 Козацька думка – Козацька думка: вісник Дієвої Армії УНР. Станіславів, 1920.
 Козацький голос – Козацький голос: часопис. Вінниця, 1919.
 Рідний курінь – Рідний курінь: народна українська газета. Одеса, 1917.
 Табор – Табор: воєнно-науковий журнал. Каліш, 1924, 1929.

ЛІТЕРАТУРА

- Бойко, О. Д. (2003). Вільне козацтво. У В. А. Смолій (Ред.), *Енциклопедія історії України* (Т. 1: А–В). Наук. думка. http://www.history.org.ua/?termin=Vilne_kozatstvo (дата запити: 15.01.2026).
 Брацка, М. (2024). Пам'ять про українського козака в літературному втіленні українських і польських романтиків. *Київські полоністичні студії*, (39), 27–39. <https://doi.org/10.17721/psk.2023.39.27-49>
 Задунайський, Д. (2023). Роль українських військових традицій у воєнному мистецтві армії УНР за оцінками генерала Всеволода Петріва. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*, (24), 348–358. <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4033>
 Жакова, І. Г. (2021). Козацький образ в українському війську XIX – XXI ст. У *Zaporizhzhia Historical Review*, 5 (57), 40–49. <https://doi.org/10.26661/zhv-2021-5-57-05>
 Левицький, М. (Ред.) 1953. *Історія українського війська*. Вид. друге. Видавець Іван Тиктор.
 Мельник, Я., & Нижник, Х. (2023). Особливості семантичної структури лексеми «козак» у романі Генрика Сенкевича «Ogniem i mieczem». *Молодий вчений*, (10), 54–59. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-10-122-12>
 Остапенко, М. П. (2025). Особливості вживання лексем *козак* і *гетьман* та їхніх дериватів у спогадах Зенона Стефаніва про період гетьманату. *Закарпатські філологічні студії*, 42/2, 9–14. <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.42.2.1>
 Синиця, І. Лексема *козак*: від історичного поняття до етнопсихологеми (на матеріалі наукових та художніх текстів XIX ст.). URL: <http://www.kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine64-12.pdf> (дата запити: 15.01.2026).
 Токмань, Г. Л. (2021). Архетипний образ козака у поезії Івана Світличного: екзистенціальні смисли та поетика. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*, 32 (71), 6/2, 212–216. <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.6-2/36>
 Халимоненко, Г. (1993). Інститут козацтва: тюркського й українського. *Східний світ*, (1), 108–115.
 Faliszewska, P. (2018). Kodyfikacja języka wojskowego – wybrane postulaty językowe publikowane na łamach miesięcznika „BELLONA”. *SŁOWO. Studia językoznawcze*, (9), 32–48. <https://doi.org/10.15584/slowo.2018.9.04>
 Ławrnow, D. (2022). Językowy obraz Kozaka na podstawie polskich pieśni historycznych i folkloru (na tle wybranych tekstów ukraińskich i rosyjskich). *Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury*, (34), 340–356. <https://doi.org/10.17951/et.2022.34.339>

REFERENCES

- Boiko, O. D. (2003). Vilne kozatstvo [The Free Cossacks]. U V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (T. 1: A–V). Nauk. dumka. http://www.history.org.ua/?termin=Vilne_kozatstvo (data zapytu: 15.01.2026). (in Ukrainian)

- Bratska, M. (2024). Pamiat pro ukrainskoho kozaka v literaturnomu vtillenni ukrainskykh i polskykh romantykiv [Memory of the Ukrainian Cossack in the Literary Embodiment of Ukrainian and Polish Romantics]. *Kyivski polonistychni studii*, (39), 27–39. <https://doi.org/10.17721/psk.2023.39.27-49> (in Ukrainian)
- Faliszewska, P. (2018). Kodyfikacja języka wojskowego – wybrane postulaty językowe publikowane na łamach miesięcznika „BELLONA” [Codification of military language – selected linguistic postulates published in the monthly magazine «BELLONA»]. *SŁOWO. Studia językoznawcze*, (9), 32–48. <https://doi.org/10.15584/slowo.2018.9.04> (in Polish)
- Khalymonenko, H. (1993). Instytut kozatstva: tiurkskoho y ukrainskoho [Institute of Cossacks: Turkish and Ukrainian]. *Skhidnyi svit*, (1), 108–115. (in Ukrainian)
- Ławrynow, D. (2022). Językowy obraz Kozaka na podstawie polskich pieśni historycznych i folkloru (na tle wybranych tekstów ukraińskich i rosyjskich) [Linguistic image of the Cossack based on Polish historical songs and folklore (against the background of selected Ukrainian and Russian texts)]. *Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury*, (34), 340–356. <https://doi.org/10.17951/et.2022.34.339> (in Polish)
- Levytskyi, M. (Ed.) (1953). *Istoriia ukrainskoho viiska* [History of the Ukrainian language]. 2nd ed. Vydavets Ivan Tyktor. (in Ukrainian)
- Melnyk, Ya., & Nyzhnyk, Kh. (2023). Osoblyvosti semantichnoi struktury leksemy «kozak» u romani Henryka Senkevycha «Ogniem i mieczem» [Peculiarities of the semantic structure of the lexeme «Cossack» in Henryk Senkevych’s novel «With Fire and Sword»]. *Molodyi vchenyi*, (10), 54–59. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-10-122-12> (in Ukrainian)
- Ostapenko, M. P. (2025). Osoblyvosti vzhivannia leksem kozak i hetman ta yikhnikh deryvativ u spohadakh Zenona Stefaniva pro period hetmanatu [Peculiarities of the development of the lexeme cossack and hetman and their derivatives in Zenon Stefaniv’s writings about the hetmanate period]. *Zakarpatski filolohichni studii*, 42/2, 9–14. <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.42.2.1> (in Ukrainian)
- Synytsia, I. Leksema *kozak*: vid istorychnoho poniattia do etnopsycholohemy (na materialii naukovykh ta khudozhnikh tekstiv XIX st.) [The lexeme *Cossack*: from a historical concept to ethnopsychology (based on scientific and artistic texts of the 19th century)]. URL: <http://www.kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine64-12.pdf> (дата запису: 15.01.2026). (in Ukrainian)
- Tokman, H. L. (2021). Arkhetypnyi obraz kozaka u poezii Ivana Svitlychnoho: ekzystentsialni smysly ta poetyka [Arkhetypnyi obraz kozaka u poezii Ivana Svitlychnoho: ekzystentsialni smysly ta poetyka]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriya: Filolohiia. Zhurnalistyka*, 32 (71), 6/2, 212–216. <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.6-2/36> (in Ukrainian)
- Zadunaiskyi, D. (2023). Rol ukrainskykh viiskovykh tradytsii u voiennomu mystetstvi armii UNR za otsinkamy henerala Vsevoloda Petryva [The role of Ukrainian military traditions in the military art of the UNR army according to the observations of General Vsevolod Petriv]. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*, (24), 348–358. <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4033> (in Ukrainian)
- Zhakova, I. H. (2021). Kozatskyi obraz v ukrainskomu viisku XIX – XXI st. [Cossack image in Ukrainian culture of the 19th – 20th centuries]. *Zaporizhzhia Historical Review*, 5 (57), 40–49. <https://doi.org/10.26661/zhv-2021-5-57-05> (in Ukrainian)

Дата надходження статті: 16.01.2026 року
 Дата прийняття статті: 12.02.2026 року
 Опубліковано: 01.04.2026 року